

dr Katarzyna Grabowska

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Porównawczego i Stosowanego

tel. (85) 745 74 99

e-mail: k.grabowska@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0313-5205>

CERKIEWNOSŁOWIANIZMY FONETYCZNE I SŁOWOTWÓRCZE W I REDAKCJI LATOPISÓW BIAŁORUSKO-LITEWSKICH (NA PRZYKŁADZIE LATOPISU AKADEMICKIEGO I KRONIKI SUPRASKIEJ)

ABSTRAKT

Przedmiotem analizy przedstawionej w artykule są dwa XVI-wieczne zabytki piśmiennictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego: *Latopis Akademicki* oraz *Kronika supraska*. Są one zaliczane do I redakcji latopisów białorusko-litewskich, składającej się z trzech głównych części: ogólnoruskiej, smoleńskiej oraz *Latopisu wielkich książąt litewskich* – pierwszego oryginalnego utworu powstałego w całości na terytorium WKL. Celem artykułu jest wyodrębnienie w obu latopisach elementów cerkiewnosłowiańskich występujących na poziomie fonetycznym oraz słowotwórczym. Przeprowadzona analiza pozwala stwierdzić, iż w najstarszej, ogólnoruskiej części obu zabytków cerkiewnosłowiańskich cech fonetycznych i słowotwórczych jest najwięcej, jednak występują one licznie również w pozostałych częściach latopisów, w których paralelnie pojawiają się cerkiewnosłowiańskie formy wyrazów ogólnosłowiańskich i ich staroruskie odpowiedniki. Szereg charakterystycznych dla języka cerkiewnosłowiańskiego przedrostków i sufiksów również potwierdza silny związek obu zabytków z tradycją piśmienniczą.

Słowa kluczowe: piśmiennictwo WKL, latopisy białorusko-litewskie, fonetyka, słowotwórstwo, cerkiewnosłowianizmy

ABSTRACT

PHONETIC AND WORD-FORMATION BORROWINGS FROM OLD CHURCH SLAVONIC IN THE FIRST REDACTION OF BELARUSSIAN-LITHUANIAN CHRONICLES (BASED ON THE ACADEMIC CHRONICLE AND SUPRASL CHRONICLE)

The subject of this article is an analysis of two 16th century monuments of Grand Duchy of Lithuania writing: the *Academic Chronicle* and the *Suprasl Chronicle*. They belong to the first Belarusian-Lithuanian redaction, which consists of three main parts: all-Ruthenian, Smolensk, and *the Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania* – the first original work wholly written in the Grand Duchy of Lithuania. The aim of the article is to single out in both chronicles Old

Church Slavonic elements occurring on phonetic and word-formation levels. The analysis has revealed that in the oldest, all-Ruthenian part of both Old Church Slavonic works there are the most phonetic and word-formation features. However, they are also present in the other parts of the chronicles, in which Old Church Slavonic forms of all-Slavonic words and their Old Ruthenian equivalents appear parallelly. A number of prefixes and suffixes typical of the Old Church Slavonic language also confirm a strong link between these two chronicles and the writing tradition.

Key words: the literature of the Grand Duchy of Lithuania, Belorussian-Lithuanian chronicles, phonetic, word-formation, the Old Church Slavonic Language

Chryścianizacja Rusi w X wieku w znacznym stopniu wpłynęła na rozwój języka staroruskiego oraz charakter rodzimej literatury piśmienniczej za sprawą staro-cerkiewno-słowiańskich przekładów greckich ksiąg liturgicznych, które wraz z nową religią przywędrowały na obszar zamieszkały przez Słowian wschodnich. Język liturgiczny Cerkwi cieszył się wysokim autorytetem, co można tłumaczyć tym, iż formował się on ze słowiańskiego materiału językowego za pośrednictwem wysoko rozwiniętej greckiej literatury i kultury filozoficznej¹. Pozostawił on również trwały ślad w języku staroruskim zarówno na poziomie fonetycznym, jak i morfologicznym i leksykalnym. Z drugiej strony, język cerkiewnosłowiański przyswajał sobie elementy staroruskie. Jak zauważają badacze², rezultatem wzajemnych wpływów tych dwóch systemów językowych było sformowanie jednego języka literackiego zróżnicowanego pod względem stylistycznym. W literaturze świeckiej przeważały elementy staroruskiego języka mówionego, zaś w religijnej – cerkiewnosłowiańskie. W centralnym miejscu, według F.P. Filina, znajduje się gatunek latopisarSKI, który zachowuje względną równowagę w użyciu obu języków³.

Latopisarstwo na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) nawiązywało do tradycji staroruskiej, jednak stosunkowo szybko zaczęło wypracowywać swój własny styl. W zakresie formy i doboru treści zauważalne są istotne zmiany. Zachodnioruskie latopisy stopniowo oddalają się od formy doczynych zapisów w kierunku narracji historycznej. Tematyka poruszana w tego typu zabytkach skupia się na wydarzeniach lokalnych, rozgrywających się na terytorium WKL, bądź bezpośrednio związanych z historią Litwy. Zmiany dotyczą również języka, w którym pojawiają się lokalne elementy językowe, związane z miejscem i czasem powstawania zabytków.

¹ В.М. Русанівський, *Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов*, Київ 1985, s. 14.

² Рог. пр. А.И. Ефимов, *История русского литературного языка*, Москва 1967, s. 34.

³ М.М. Копыленко, *Кальки греческого происхождения в языке древнерусской письменности*, [w:] *Византийский временник*, t. 34 (59), Москва 1973, s. 142.

Przedmiotem analizy zaprezentowanej w artykule są teksty dwóch latopisów białorusko-litewskich, zaliczanych przed badaczy do I redakcji⁴, a mianowicie napisanej w 1519 roku *Kroniki supraskiej* oraz *Latopisu Akademickiego*, datowanego na lata 40. XVI wieku⁵. I redakcja składa się z trzech głównych części: dwie pierwsze (ogólnoruska i smoleńska) zostały umieszczone pod wspólnym tytułem *Избрание летописания изложено вкратце*, natomiast trzecią stanowi *Летописец великих князей литовских*⁶ – oryginalny utwór powstały na terytorium WKL.

Ze względu na kompilowany charakter analizowane latopisy są zabytkami niejednorodnymi pod względem formy oraz języka. Najstarsza część, utworzona w rezultacie połączenia fragmentów staroruskich latopisów, zachowała formę tradycyjnych dorocznych zapisów. Wykazuje ona również najsilniejszy związek z tradycją cerkiewnosłowiańską. Zdaniem wielu badaczy⁷ w języku staroruskich latopisów, obok typowo wschodniosłowiańskich środków językowych, stosowano liczne „cerkiewizmy” zarówno w obrębie leksyki, jak i gramatycznej budowy wyrazów lub składni. Dwie pozostałe części przybrały formę historycznej powieści-kroniki, w których obecność elementów cerkiewnosłowiańskich nie jest już tak wyraźna.

Celem niniejszego artykułu jest wyodrębnienie elementów cerkiewnosłowiańskich na poziomie fonetycznym oraz słowotwórczym w tekstach obu analizowanych zabytków.

Do charakterystycznych cech fonetycznych języka cerkiewnosłowiańskiego należy zaliczyć obecność połączeń *pa-*, *ла-*, *рѣ-*, *лѣ-* powstałych pomiędzy dwoma spółgłoskami na miejscu prasłowiańskich grup **or*, **ol*, **er*, **el*. Pod względem realizacji prasłowiańskich grup zauważalna jest paralelność zapisów w cerkiewno- oraz wschodniosłowiańskiej wersji:

a) realizacja **or*: *въкратце* (3, S.⁸), *град* (3v, S.), (y) *вратѣ* (3v, S.), *храбр* (7, S.), *страны* (7v, S.), *прах* (9, S.), *брашна* (9v, S.), *посрамлень* (12, S.), *брань* (12v, S.), *непразна* (15, S.), *гражане* (23v, S.), *праца* (27, S.), *стража* (28v, S.), *омрачиша* (31v, S.), *оградиша* (32, S.), *сохранень* (34v, S.), *нездравия* (42, S.), *врага* (50v, S.), *помрачение* (57v, S.), *крамола* (58, S.), *возвратимься* (81v, S.),

⁴ А. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі*, Гродна 2000, s. 29; por. również В.А. Чамярьшкі, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*, Мінск 1969, s. 16–17.

⁵ Н.Н. Улащик, *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва 1980, s. 9.

⁶ В.А. Чемерицкий, *Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками*, [w:] *Летописи и хроники 1980*, Б.А. Рыбаков (red.), Москва 1981, s. 182.

⁷ Пор. np. А.И. Ефимов, *История русского...*, s. 49.

⁸ Przykłady pochodzące z *Kroniki supraskiej* zostały oznaczone skrótem S., natomiast z *Latopisu Akademickiego* – A.

храмы (98, S.), обратися (99v, S.); во Царьград (148, A.), возвратися (148v, A.), по странам (150v, A.), разболъся (151, A.), распусти (157v, A.), храбрость (162, A.), разгневити (165, A.), разехаиася (168, A.), брань (168, A.), храмы (170, A.), разделили (171, A.), разбити (177v, A.), срама (179v, A.), обратится (180v, A.) / город (4v, S.), в Новгороде (6, S.), на дорогу (9v, S.), воробиемъ (12, S.), новгородци (12v, S.), во сторожехъ (22v, S.), вортамъ (23, S.), король (28, S.), королевича (29v, S.), воротися (31v, S.), на Городици (38, S.), боронити (39, S.), Царьгород (40v, S.), пригород (53, S.), горожаны (58, S.), королевыхъ (69v, S.), стороны (70, S.), по дорогамъ (82v, S.), с морозом (84v, S.), Дорогичину (91v, S.), королевства (97v, S.), дорогими (104v, S.); с новгородци (147v, A.), на Городици (147v, A.), король (148v, A.), боронити (148v, A.), Вышегорода (149, A.), Городецъ (153, A.), королевства (163, A.), по дорогамъ (166, A.), королевича (167v, A.), за сторожею (171, A.), ко Дорогичину (174, A.), у Городнъ (175, A.), сторонам (181v, A.), у городка (182, A.);

б) realizacja *ol: *благовѣрному* (3, S.), *Владимер* (3v, S.), *власть* (6v, S.), *злато* (10, S.), *глаголюци* (11v, S.), *глад* (14v, S.), *главу* (15v, S.), *невѣглас* (16v, S.), *кладези* (17, S.), *на благословение* (18v, S.), *владыко* (20, S.), *область* (28v, S.), *златоверхи* (30, S.), *глас* (31, S.), *облакомъ* (43, S.), *влачаху* (69v, S.), *по власкому* („зуки) (80, S.), *главами* (98v, S.), *владѣ юцьмъ* (100v, S.), *млад* (103, S.); *не благослови* (148, A.), *на владычество* (149, A.), *млада* (151v, A.), *облаком* (152, A.), *Благовещение* (155, A.), *благовѣрному* (163, A.), *по власкому* (163v, A.), *главы* (166, A.), *влачаху* (166, A.), *гладу* (166, A.), *владыка* (166v, A.) / *во Володимеръ* (3v, S.), *Всеволод* (8, S.), *паволокы* (10, S.), *головы* (10v, S.), *володимерци* (23, S.), *волосьти* (26, S.), *молодых* (30, S.), *на Солонои* (33, S.), *волохи* (56v, S.), *на головах* (62v, S.), *колоколь* (70v, S.), *преполохъ* (71v, S.), *от волоского* (73, S.), *холоп* (89v, S.), *золотыми* (104, S.); *в Володимери* (149v, A.), *полони* (152v, A.), *волостем* (156v, A.), *от волоского* (157, A.), *у колокол* (167, A.), *в полонь* (168, A.), *холоп* (172v, A.), *головы* (174v, A.);

с) realizacja *er: *дрѣвяную* (3, S.), *брегом* (5v, S.), *предасть* (7, S.), *пренесения* (8, S.), *брег* (9, S.), *прежде* (13, S.), *сребряну* (15v, S.), *обръте* (16v, S.), *средокрестнои* (26v, S.), *посреде* (28v, S.), *во среду* (28v, S.), *преосвященны* (28v, S.), *стрегуци* (29, S.), *предѣ* (29v, S.), *жребию* (55v, S.), *предобрая* (62v, S.), *времени* (81, S.), *пресходящи* (81v, S.), *законопреступньши* (98v, S.), *преречное* (103v, S.); *преставися* (147, A.), *преосвященныи* (148, A.), *средѣкрестнои* (148, A.), *во предѣль* (150, A.), *пробываите* (150, A.), *жребии* (155, A.), *во срѣду* (160, A.), *врѣмени* (165, A.), *во преждереченном* (165v, A.), *во среду* (169v, A.), *законопреступник* (179v, A.), *преже* (180, A.), *преступивъ* (180v, A.) / *умерети* (10v, S.), *теремьи* (14v, S.), *Перемьшиль* (16v, S.), *перед* (24v, S.), *черес* (49, S.), *перемирие* (58, S.), *жеребеи* (67v, S.), *на Березине* (75v, S.), *переступили* (83v, S.), *в середу* (86v, S.), *остерегл* (92, S.), *Берестию* (93v, S.), *перезвав* (97, S.), *деревомъ*

(105, S.); с Переяславля (152v, A.), перемыскии (156, A.), перебиша (161, A.), перед (166v, A.), перешевники (167, A.), переступили (167, A.), к Берести (175, A.), перевезтца (175v, A.), перестрѣлы (176, A.), стеречи (177v, A.), перезвав (178v, A.);

d) realizacja *el: пленения (5v, S.), извълеци (9, S.), съвлечеша (26, S.), попленившимъ (26, S.), млеко (27, S.), попленимъ (56v, S.), плънников (98v, S.), сплениша (104, S.); плънниковъ (179v, A.) / полонь (20v, S.), полониша (45, S.), во полоны (47, S.); полон (158v, A.), во полонь (159, A.).

W analizowanych latopisach inaczej przedstawia się rozwój prasłowiańskich połączeń *or, *ol przed spółgłoską w nagłosie. Dominują w nich cerkiewnosłowiańskie kontynuanty dawnych prasłowiańskich połączeń, które przy opadającej intonacji przyjmowały postać *pa-*, *ла-* (w przeciwieństwie do języków wschodnio- i zachodniosłowiańskich, w których również zachodziła metateza, jednak bez wydłużenia samogłoski). Proces ten dotyczy również prasłowiańskiego przedrostka *orz. W języku staroruskim oraz polskim przybierał on formę *роз-* (*roz-*), natomiast w cerkiewnosłowiańskim – *раз-*⁹. W obu analizowanych tekstach przeważają zapisy ilustrujące cerkiewnosłowiańską realizację przedrostka *orz, por.: *раскопаша* (9, S.), *разболися* (19, S.), *разграби* (20v, S.), *разгневаниемъ* (24v, S.), *разгоряся* (28v, S.), *разбити* (32v, S.), *разорение* (47, S.), *разъдели* (50v, S.), *распустиль* (51v, S.), *разъведе* (60v, S.), *расточи* (60v, S.), *разверзе* (62, S.), *распечатавиши* (65v, S.), *раслабленымъ* (66v, S.), *не разумъ* (69, S.), *разъидошася* (70, S.), *разболися* (103, S.), *разъличьными* (104v, S.); *узрастомъ* (151v, A.), *распусти* (157v, A.), *разболъся* (157v, A.), *разгневити* (165, A.), *разехашиася* (168, A.), *разделили* (171v, A.), *разбити* (177v, A.) / *розути* (13v, S.), *робичища* (13v, S.), *розгордѣвься* (28v, S.), *розбити* (32, S.), *розморѣи* (36, S.), *ропусти* (57, S.), *розграбиша* (70, S.), *розъделили* (89, S.), *розъпахатися* (95, S.); *розоимани* (147, A.), *розехатися* (177, A.). W *Kronice supraskiej* został poświadczony również jeden przykład odzwierciedlający cerkiewnosłowiański wpływ na początkowe połączenie *ol: *в ладях* (7, S.). Pozostałe, nieliczne formy wyrazów, ilustrują wschodniosłowiańską realizację dawnego połączenia *ol, por. *во лодьяхъ* (11, S.), *во лодяхъ* (21, S.).

Inną charakterystyczną cechą fonetyczną języka cerkiewnosłowiańskiego jest obecność w nagłosie wyrazów *je-*. W językach wschodniosłowiańskich *j* protetyczne zanikło, natomiast *e-* w wyniku dysymilacji ze spółgłoską przednią kolejnej sylaby wyrazu przeszło w *o-*¹⁰. Tekst zabytków dokumentuje zarówno wschodnio-, jak i cerkiewnosłowiańskie warianty wyrazów: *одно* (4v, S.), *однеми* (10, S.), *Бѣлаозера* (25, S.), *осени* (41v, S.), *осень* (41v, S.), *со одну* (48, S.),

⁹ Н.И. Букатевич, С.А. Савицкая, Л.Я. Усачева, *Историческая грамматика русского языка*, Киев 1974, s. 70.

¹⁰ Ibidem, s. 71.

неодинмѡство (54v, S.), Бѣлуозеру (56, S.), одинь (65, S.), со одной (70, S.), в озерех (75v, S.), в одинѡствѣ (89v, S.), одна (97, S.), на осен (102v, S.), оленѣи (105v, S.); осени (150v, A.), во одиначѣствѣ (172, A.), за одинь (174, A.), одно (177v, A.), одной (178, A.), в одное (178, A.), одна (178v, A.) / едином (4, S.), едины (7v, S.), елико (9, S.), единовѣрѣнь (17, S.), на единомѣ (20v, S.), во единь (24, S.), едину (29, S.), единым (30, S.), со единомыслѣнными (50, S.), со единомыслѣнѣици (50v, S.), едѣва (71v, S.) (одѣва, dialektalne одва¹¹, S.); во единомѣ (164v, A.). Zauważalna jest dominacja wschodniosłowiańskich form wyrazów, zwłaszcza w *Latopisie Akademickim*. Należy również podkreślić, iż cerkiewnosłowiańskie warianty słów nie pojawiają się w oryginalnej części zabytków. Pierwotna forma zapożyczonych imion własnych została udokumentowana na przykładach: *Евдокию* (44v, S.), *Иевхимия* (65v, S.), *Евхимеи* (67v, S.), *Евфимеи* (71, S.), *Еуфимиѣи* (155v, A.), w których utrzymało się *Je-* nagłosowe w pozycji przed *w*.

Prasłowiańskie połączenia *dj, *tj, **gt'*, **kt'* otrzymują w języku cerkiewnosłowiańskim kontynuanty w postaci *жд*, *шт* (w zabytkach staroruskich przekazywane za pomocą *щ*), zaś w staroruskim odpowiednio: *ж* i *ч*. Analizowane latopisy dokumentują oba typy połączeń, przy czym zauważalnie większa jest liczba cerkiewnosłowiańskich form. Należy podkreślić, iż znaczącą grupę wśród tego typu wyrazów stanowią imiesłowy przymiotnikowe czynne z sufiksami *-ущ-* (*-ющ-*), *-ищ-* (*-ящ-*): *извьѣици* (9, S.), *изреици* (9, S.), *овѣща* (9v, S.), *приходящеи* (9v, S.), *несуици* (10, S.), *глаголюици* (11v, S.), *ловища* (12, S.), *дщери* (12, S.), *хощу* (13v, S.), *помогаюици* (20v, S.), *цвящѣна* (21, S.), *секуще* (26v, S.), *плѣниаици* (26v, S.), *биюцимся* (27, S.), *до ссуицих* (27, S.), *от полунощѣнья* (28, S.), *стрѣгуици* (29, S.), *гребущѣ* (29, S.), *не мощѣно* (31v, S.), *в ноцѣх* (43, S.), *ждуица* (49, S.), *помощѣ* (49, S.), *дольгонощѣи* (52, S.), *дышуици* (54v, S.), *тѣщице* (55v, S.), *биюцимся* (57, S.), *могуице* (58, S.), *идуице* (58v, S.), *служящѣго* (62v, S.), *будуици* (65, S.), *даюици* (79v, S.), *восхощѣть* (80v, S.), *емлюици* (82v, S.), *отвѣщаль* (94v, S.), *зовуцимся* (99, S.), *поиуице* (103, S.); *отпуищѣнь* (147, A.), *стояице* (147, A.), *прощѣна* (149, A.), *свѣща* (151, A.), *ноици* (154, A.), *попуищѣнию* (155v, A.), *на полнощѣ* (157, A.), *на помощѣ* (158v, A.), *хощу* (162, A.), *не мощѣно* (162, A.), *суицю* (162v, A.), *приходяще* (162v, A.), *живуицю* (163, A.), *ходяицю* (163v, A.), *всхощѣть* (164, A.), *немощѣно* (164, A.), *не умаляюицися* (165v, A.), *тѣщи* (175, A.), *помщица* (177v, A.), *мучаици* (179v, A.), *владѣющѣим* (181v, A.) / *рекуици* (10v, S.), *не пустяче* (22, S.), *просячи* (22v, S.), *ждуица* (24, S.), *ласкаюче* (26, S.), *на помощѣ* (42v, S.), *биуици* (49, S.), *секуици* (49, S.), *осѣчи* (63, S.), *ночи* (69, S.), *отвѣщѣть* (91v, S.), *ловячи* (105v, S.), *тѣщице* (107, S.); *зовуици*

¹¹ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, Москва 2004, s. 9; И.И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 2, Санкт-Петербург 1893, s. 623.

(151, A.), *постыче* (152v, A.), *на помочь* (153, A.), *наречень* (156, A.), *моча* (160, A.), *емлючи* (166v, A.), *отвѣчалъ* (176v, A.), *ночи* (177v, A.), *стеречи* (177v, A.), *будучи* (180v, A.). W zabytkach inaczej wygląda realizacja prasłowiańskiego połączenia *dj. W *Kronice supraskiej* dominują zapisy z ж, natomiast w *Latopisie Akademickim* zauważalna jest równowaga w użyciu staroruskich i cerkiewnosłowiańskich form, por.: *рожесьтва* (5, S.), *неврежєны* (9v, S.), *побєжєнь* (16, S.), *преже* (17v, S.), *надежи* (25v, S.), *в одежах* (29, S.), *гражяномь* (31v, S.), *побєжаємь* (31v, S.), *межи* (32, S.), *побєжяша* (33, S.), *горожаны* (58, S.), *нужєю* (71v, S.), *по Рожєствѣ* (72, S.), *нужю* (80v, S.); *прихождаху* (164, A.), *во преждєрєченном* (165v, A.), *множдєство* (168, A.), *перєєждати* (172v, A.), *Рожєства* (149v, A.) / *схождєния* (5, S.), *прежде* (13, S.), *жажєдєю* (17, S.), *от нужьда* (23v, S.), *хожьдаху* (29v, S.), *нахожьдєния* (34v, S.), *преждєрєченомь* (82, S.); *множьство* (150v, A.), *нужю* (164, A.), *межи* (167v, A.), *преже* (180, A.), *побьжєни* (182v, A.).

Do cech słowotwórczych odzwierciedlających cerkiewnosłowiańskie wpływy zalicza się m.in. obecność charakterystycznych przedrostków i sufiksów¹². Wśród nich największą częstotliwością użycia w analizowanych zabytkach odznaczają się wyrazy z przedrostkami *пре-*, *воз-* (*вос-*), *раз-* (*рас-*) oraz *из-* (*ис-*). Przedrostek *пре-* wykazuje większą produktywność niż jego staroruski odpowiednik pod postacią *пере-*, por.: *предать* (7, S.), *прєнесєния* (8, S.), *нєпрєстєпнє* (10, S.), *прежєного* (15, S.), *прєлюбодѣцѣ* (15v, S.), *прєблагьши* (15v, S.), *прєдани* (32v, S.), *прєосвящєны* (28v, S.), *с Прєясловя* (43v, S.), *прємучи* (60v, S.), *прєбысть* (61, S.), *прєдобрая* (62v, S.), *прєзывати* (70, S.), *Прєчистю* (71v, S.), *прєполохь* (71v, S.), *прєсходьщи* (81v, S.), *законпрєстєпнєннє* (98v, S.), *прєрєченє* (103v, S.); *прєставися* (147, A.), *прєосвящєннєннє* (148, A.), *прєдѣль* (150, A.), *прєбываитє* (150, A.), *на прєстоль* (155, A.), *прєдати* (162, A.), *прєбываишє* (164v, A.), *законпрєстєпник* (180, A.) / *прєбити* (14v, S.), *прєнєяли* (17, S.), *прєстрѣла* (27v, S.), *прємовливати* (32, S.), *прєєхє* (48, S.), *прємєталь* (50, S.), *прєшиєд* (51, S.), *прємириє* (58, S.), *прєимаша* (77, S.), *бєзьпрєстєннє* (84v, S.), *прєзєвав* (97, S.); *Прєяславя* (152v, A.), *прємьскии* (156, A.), *прєстєпили* (167, A.), *прєвєзтєся* (175v, A.). W *latopisach* zostały również udokumentowane przykłady wyrazów z cerkiewnosłowiańskim przedrostkiem *воз-* (*вос-*) oraz nieliczne staro-cerkiewno-słowiańskie formy z *jerem* w przedrostku, por.:

a) *Воздвигєниє* (4v, S.), *возложи* (7v, S.), *возвратися* (12, S.), *возмужав* (12, S.), *возлюбиша* (26, S.), *возвратимься* (26, S.), *возьдоиша* (27, S.), *возрадовалисє* (30v, S.), *возбєгьшимь* (32, S.), *возьвратишисє* (33, S.), *возлюби* (33, S.), *на возысканиє* (60v, S.), *возяривсє* (63, S.), *возрадовалисє* (92v, S.), *воздаша* (102, S.);

¹² Л.Т. Самотик, *Лексика современного русского языка. Учебное пособие*, Москва 2012, s. 398; С.А. Горская, *Лексика. Фразеология. Лексикография. Практикум*, Гродно 2009, s. 44–45.

возя (град) (148v, A.), *возвратися* (148v, A.), *воземь* (149, A.), *возвратися* (149v, A.), *возбѣсися* (151v, A.), *возвратишиася* (152v, A.), *возведоша* (155v, A.) / *възложи* (10v, S.), *взложи* (11, S.), *възвеличи* (13v, S.), *възвративишюся* (19v, S.), *възмутися* (21, S.), *възраст* (28, S.), *възвратися* (47v, S.);

б) *восприять* (28v, S.), *восходити* (29, S.), *восхоте* (45v, S.), *восходящи* (58v, S.), *воспротивися* (63, S.), *восхотѣ* (154, A.) / *въсхоте* (50v, S.); *въсхоцеть* (164, A.).

Należy podkreślić, że *Latopis Akademicki* poświadczają zaledwie jedną formę z przedrostkiem *въс-*.

Staroruskim odpowiednikiem cerkiewnosłowiańskiego przedrostka *воз-* był przedrostek *за-*, udokumentowany w następujących wyrazach: *зажжесея* (151, A.), *заложы* (152v, A.), *завонили* (167, A.), *запомнять* (168v, A.), *застѣсти* (171, A.), *задали* (177, A.); *зажеици* (12, S.), *зажгоша* (12, S.), *заходив* (15, S.), *запалиша* (27v, S.), *запиряху* (98, S.), *захотель* (105v, S.).

Przykłady użycia przedrostka *раз-* (*рас-*) zostały już omówione podczas analizy rozwoju prasłowiańskiej grupy *orz w nagłosie wyrazów.

Najliczniejsze poświadczenie uzyskuje w zabytkach cerkiewnosłowiański przedrostek *из-* (*ис-*):

а) *изложено* (3, S.), *изыма* (4v, S.), *извьлеци* (9, S.), *изреци* (9, S.), *издобылся* (11, S.), *изсыпати* (11v, S.), *изсекошася* (12, S.), *збезумися* (16v, S.), *изнеможеху* (16v, S.), *изъбудется* (17, S.), *изливани* (25, S.), *издыхания* (25v, S.), *изволи* (26, S.), *изъшедшимъ* (27, S.), *изъстѣкоша* (27, S.), *избиеныя* (32, S.), *изведоша* (32, S.), *избранного* (35, S.), *извергошася* (41, S.), *изменити* (60, S.), *изъгибе* (67, S.), *изъбавити* (90v, S.), *изгадають* (96v, S.), *изрыв* (99v, S.); *изъгнаша* (150, A.), *изыиде* (150v, A.), *извергошася* (150v, A.), *изгибе* (155, A.), *издумавше* (155, A.), *избиша* (161, A.), *избавити* (173, A.), *извоевав* (182v, A.);

б) *исхожения* (5, S.), *искончаша* (13, S.), *исцеление* (18, S.), *испроверзе* (20v, S.), *искончашася* (24, S.), *ископавиши* (31, S.), *испуцяя* (57v, S.), *испытати* (78v, S.), *исходящи* (82, S.), *испустится* (96v, S.), *ископа* (99v, S.), *исправитися* (103v, S.); *исцѣли* (156, A.), *исповѣдати* (162, A.), *испытати* (162, A.), *исходящи* (165v, A.).

Zdecydowanie niższą frekwencją charakteryzuje się użycie jego staroruskiego odpowiednika w postaci przedrostka *вы-*¹³: *выслаша* (9, S.), *вынесоша* (9, S.), *выдасте* (16v, S.), *выехавше* (22, S.), *выбиша* (31v, S.), *выиде* (34, S.), *вытягаше* (39, S.), *выслал* (51v, S.), *выгъхали* (55, S.), *выпустиль* (69v, S.), *выгоре* (86v, S.), *выимаша* (87, S.), *выведе* (102v, S.), *выбегл* (106v, S.); *выиде* (147v, A.), *вынесоша* (150, A.), *выеха* (167v, A.), *выгорѣла* (169v, A.), *выимаше* (170, A.), *высочив* (171, A.), *вышли* (176, A.).

¹³ И.С. Улуханов, *О языке Древней Руси*, Москва 1972, s. 86.

Wśród charakterystycznych cerkiewnosłowiańskich przyrostków obecnych w tekście latopisu wymienić należy między innymi: *-знь, -ниј-, -тв(а), -ец, -нищ(а), -ищ(е), -ость, -тель, -ын(я) (-ин(я))*¹⁴, *-ьст- (-ст-)*¹⁵ oraz sufiksy imiesłów *-ащ- (-ящ-), -ущ- (-ющ-)*. Poniżej przedstawione zostały przykłady wyekscerpowane z tekstu *Kroniki supraskiej* oraz *Latopisu Akademickiego*:

а) *-ниј-*: *избрание* (3, S.), *лѣтописанія* (3, S.), *сказаніе* (3, S.), *княженіе* (4, S.), *Воздвиженіе* (4v, S.), *до исхоженія* (5, S.), *до плененія* (5v, S.), *крещенія* (8, S.), *убиенія* (8, S.), *спасеніе* (16v, S.), *строенію* (17v, S.), *исцеленіе* (18, S.), *благословеніе* (18v, S.), *попущеніемъ* (21v, S.), *видиніе* (23v, S.), *разгневаніемъ* (24v, S.), *рыданіе* (25, S.), *ласканія* (25v, S.), *покаяніемъ* (26, S.), *видинію* (28v, S.), *сльшаніе* (29, S.), *паденіе* (30v, S.), *скырытанія* (31, S.), *резанія* (31, S.), *скопаніе* (31v, S.), *писаніе* (34v, S.), *нахожѣденія* (34v, S.), *основанія* (41, S.), *знаменіе* (44, S.); *жалованіе* (148v, A.), *со челобитіем* (149v, A.), *знаменіе* (152, A.), *Благовещеніе* (155, A.), *заутрие* (155, A.), *повеленіемъ* (160, A.), *кровопролитіе* (180, A.), *звѣрие* (180, A.), *цѣлованіе* (180v, A.);

б) *-ость*: *радостію* (18v, S.), *храбрості* (30, S.), *нелюбостъ* (90, S.), *жалостъ* (90, S.), *тверѣдостію* (105v, S.); *храбростъ* (162, A.), *милості* (170v, A.), *нелюбостъ* (172v, A.);

с) *-ец*: *прелюбодѣецъ* (15v, S.), *женолюбѣецъ* (16, S.), *чернецъ* (41v, S.), *кузнеци* (83, S.), *лѣтописецъ* (87, S.), *гонѣцъ* (88v, S.); *чернецъ* (150v, A.), *гонѣцъ* (171, A.);

д) *-ын(я) (-ин(я))*: *княгини* (4, S.), *болъгарини* (4, S.), *грекыни* (13, S.), *чехыны* (16, S.), *пустыню* (20v, S.), *княгиню* (25, S.); *княгиня* (148, A.);

е) *-знь*: *приязнь* (14, S.), *болезни* (17v, S.), *казнію* (69, S.), *боязнію* (81, S.), *болезнь* (99v, S.); *боязней* (165, A.), *приязни* (175, A.), *болезнь* (180v, A.);

ф) *-нищ(а)*: *ключнищи* (12v, S.), *наложенищи* (16, S.), *наложьнищъ* (16, S.), *пятънищю* (58v, S.); *в чернищах* (148, A.), *ы пятънищю* (180v, A.);

г) *-ищ(е)*: *ловища* (12, S.), *на Городищи* (38, S.), *побоищи* (49v, S.), *на Городище* (63v, S.); *на Городищи* (147v, A.), *побоище* (166, A.);

h) *-тель*: *кровопро[ли]тели* (24v, S.), *святителя* (70, S.), *святителевым* (70, S.); *неприятели* (157v, A.);

і) *-тв(а)*: *молитвами* (26v, S.), *паствы* (55, S.);

ј) *-ьст- (-ст-)*: *(земли) Рустей* (5v, S.), *(люди) навгородсти* (16, S.), *(полци) погансти* (49, S.);

к) *-ущ- (-ющ-)*: *рекуще* (9v, S.), *несуци* (10, S.), *сьтллуци* (16v, S.), *гибнуци* (23v, S.), *секуще* (26v, S.), *ссуцих* (27, S.), *стрегуци* (29, S.), *дышуци* (55, S.),

¹⁴ С.А. Горская, *Лексика. Фразеология...*, s. 45.

¹⁵ Н.Ф. Алефиренко, *Старославянизмы в лексико-фразеологическом континууме восточнославянских языков*, s. 58. [online], <https://www.rastko.rs/filogija/zms/arhiva/56-57/alefirenko.pdf>, [dostęp 24.04.2019].

испущая (57v, S.), *могущие* (58, S.), *зовущимся* (99, S.); *сущю* (162v, A.), *живущю* (163, A.), *зовущимся* (180, A.) / *глаголющи* (11v, S.), *имгющи* (25v, S.), *бюущимся* (27, S.), *надгющи* (34v, S.), *бююще* (69v, S.), *емлющи* (82v, S.), *пояущи* (81v, S.); *дающю* (163v, A.), *напаяющися* (165v, A.), *умалаяющися* (165v, A.), *владгющим* (181v, A.);

1) *-иц-* (*-яц-*): *помогающи* (20v, S.), *пресходящи* (81v, S.), *вмалаяющися* (81v, S.), *мучаще* (98, S.), *держащю* (100, S.); *дръжащю* (162, A.), *мучащи* (179v, A.) / *приходящей* (9v, S.), *просящи* (22, S.), *водящи* (23, S.), *творящимся* (23, S.), *пленащи* (26v, S.), *хотящимь* (27, S.), *седащи* (29, S.), *восходящи* (58v, S.), *слу-жящего* (62v, S.), *просяще* (81, S.); *приходяще* (162v, A.), *ходящю* (163v, A.), *просяща* (164v, A.), *стоящю* (180v, A.).

Powyższe przykłady wyraźnie ilustrują, iż najbardziej produktywne w zabytkach są formy z przyrostkiem *-ни-* oraz imiesłowowy czynne z cerkiewnosłowiańskimi sufiksami *-иц-* (*-яц-*), *-иц-* (*-юц-*), które dominują nad starosłowiańskimi wariantami *-и-* (*-ю-*), *-и-* (*-я-*) we wszystkich rodzajach. We wczesnym piśmiennictwie starobiałoruskim takie formy były zjawiskiem powszechnym, dopiero pod koniec XV w. częstotliwość ich zapisu w zabytkach uległa znacznej redukcji¹⁶. Dla porównania, latopisy poświadczają zaledwie kilka przykładów imiesłowów typu: *не пущае* (22, S.), *ждуча* (24, S.), *ласкаюче* (26, S.), *рекучи* (45v, S.), *бючи* (48, S.), *секучи* (49, S.), *приездяючи* (104v, S.); *зовучи* (151, A.), *ркучи* (154, A.), *будучи* (180v, A.), *емлючи* (166v, A.). Mniejszą frekwencję wykazują pozostałe przyrostki poświadczane w analizowanych zabytkach zaledwie kilkoma przykładami.

Przeprowadzona powyżej analiza elementów cerkiewnosłowiańskich na poziomie fonetycznym i słowotwórczym w tekstach *Kroniki supraskiej* i *Latopisu Akademickiego* dowodzi, iż język latopisów I redakcji wykazuje silny związek z tradycją piśmienniczą. Więż ta najwyraźniej zaznacza się w najstarszej, kompilowanej części zabytków powstałej z połączenia wcześniejszych latopisów staroruskich. W obu tekstach równolegle pojawiają się cerkiewnosłowiańskie formy wyrazów ogólnosłowiańskich oraz ich wschodniosłowiańskie odpowiedniki: *град* (3v, S.) / *город* (4v, S.), *попленишиа* (22, S.) / *полонишиа* (45, S.), *одинь* (55, S.) / *единым* (30, S.), *нощъ* (31v, S.) / *ночи* (69, S.), *прежде* (13, S.) / *преже* (99, S.); *главы* (166, A.) / *головы* (174v, A.), *преступивь* (180v, A.) / *переступивь* (177, A.), *зовущимся* (180, A.) / *зовучи* (151, A.). Należy podkreślić, iż zauważalna jest przewaga cerkiewnosłowiańskich form, zwłaszcza w części ogólnoruskiej. W zabytku obecny jest również szereg elementów słowotwórczych, które stanowią wyznacznik cerkiewnosłowiańskich wpływów. Zalicza się

¹⁶ А.М.Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, s. 289–290.

do nich charakterystyczne dla języka cerkiewnosłowiańskiego sufiksy i przedrostki typu: *-аиц-* *-яиц-* *-уиц-* *-юиц-*, *-знь*, *-ьн(я)*, *-ииц(е)*, *паз-* (*pac-*), *воз-* (*воз-*), *уз-* (*uc-*), *пре-*. Niektóre z nich mają swoje wschodniosłowiańskie odpowiedniki m.in. w postaci: *-аи-* (*-яи-*), *-уи-* (*-юи-*), *за-*, *вы-*, *пре-*.

Wykorzystanie cerkiewnosłowianizmów łączyło się w gatunku latopisar skim z elementami wschodniosłowiańskimi oraz pochodzącymi z języka mówionego¹⁷. Z pewnością użycie cerkiewnosłowianizmów w części ogólnoruskiej charakteryzuje się wyższą frekwencją niż w *Latopisie wielkich książąt litewskich*, jednak zauważalne jest dążenie autora/autorów do stylistycznego ujednoczenia poszczególnych części zabytków.

Bibliografia

- Alefirenko N.F., *Staroslavânizmy v leksiko-frazeologičeskom kontinuumie vostočnoslavân skih âzykov*, [online], <https://www.rastko.rs/filologija/zmss/arhiva/56-57/alefirenko.pdf>, [dostęp 24.04.2019].
- Bukatevič N.I., Savickaâ S.A., Usačeva L.Â., *Istoričeskaâ grammatika russkogo âzyka*, Kiev 1974.
- Bulyka A.M., Žuraŭski A.Ī., Kramko Ī.Ī., *Gistaryčnaâ marfalogiâ belaruskaj movy*, Mińsk 1979.
- Gorskaâ S.A., *Leksika. Frazeologiâ. Leksikografiâ. Praktikum*, Grodno 2009.
- Efimov A.I., *Istoriâ russkogo literaturnogo âzyka*, Moskva 1967.
- Kopylenko M.M., *Kal'ki grečeskogo proischoždeniâ v âzyke drevnerusskoj pis'mennosti*, „Vizantijskij vremennik” 1973, 34 (59), s. 141–150.
- Rusanivs'kij V.M., *Džerela rozvitku šhidnoslov'âns'kih literaturnih mov*, Kiïv 1985.
- Samotik L.T., *Leksika sovremennogo russkogo âzyka. Učebnoe posobie*, Moskva 2012.
- Semânčuk A., *Belaruska-litoŭskiâ letapisy i pol'skiâ hroniki*, Grodna 2000.
- Sreznevskij I.I., *Materialy dlâ slovarâ drevnerusskogo âzyka*, t. 2., Sankt-Peterburg 1892.
- Ulašik N.N., *Polnoesobranie russkih letopisej*, t. XXXV, Moskva 1980.
- Uluhanov I.S., *O âzyke Drevnej Rusi*, Moskva 1972.
- Fasmer M., *Ètimologičeskij slovar' russkogo âzyka*, t. 1–4, Moskva 2004.
- Čamârycki V.A., *Belaruskiâ letapisy âk pomniki litaratury. Uzniknenne i litaraturnaâ gi-storyâ peršyh zvodaŭ*, Mińsk 1969.
- Čemerickij V.A., *Rabota avtora pervogo belorusko-litovskogo svoda nad russkimi istočnikami*, [w:] *Letopisi i hroniki 1980. V.N. Tatišev i izučenie russkogo letopisanîâ*, B.A. Rybakov (red.), Moskva 1981, s. 182–189.

¹⁷ И.С. Улуханов, *О языке...*, s. 85–88.